

KRONIEK

The State of Labour and Working Class History in Europe

Verslag van een colloquium van het IISG, 17 en 18 februari 1997

*Vertaling oorspronkelijke tekst van J. Kocka: Ludwine Soubry,
departement Beeld en Geluid AMSAB*

Samenvatting: Paule Verbruggen, departement Archief AMSAB⁽¹⁾

Ongeveer een jaar na de boeiende colloquia over de recente ontwikkelingen en de perspectieven van de Europese sociale geschiedenis, georganiseerd door het Centrum voor Hedendaagse Sociale Geschiedenis van de VUB (Brussel, 29 maart 1996) en door het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) (Leeuwenhorst, 9-11 mei 1996), had op 17 en 18 februari 1997 in Rotterdam en Amsterdam, opnieuw op initiatief van het IISG, een conferentie plaats rond een deelaspect van de sociale geschiedenis, met name de geschiedenis van de arbeidersbeweging en de arbeidersklasse. Een interessante formule bij deze conferentie was dat na het referaat van één van de sprekers, telkens commentaar werd gegeven door een andere gastspreker, kwestie van de discussie iets meer in banen te leiden (een formule die nog efficiënter zou zijn, indien alle deelnemers vooraf de papers toegestuurd kregen).

Als algemene inleiding bracht prof. dr. J. Kocka (Freie Universität Berlin), een Duitse autoriteit op het vlak van de geschiedenis van de arbeidersbeweging, een status questionis over de nieuwe tendenzen in de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging, vanuit een Duits perspectief.

De volgende referaten belichtten elk een specifiek aspect van de arbeidersgeschiedschrijving, namelijk gender (hier bestaat geen Nederlands equivalent voor) (dr. Eileen Yeo, University of Sussex, Brighton); klasse (prof. dr. Mike Savage, University of Manchester); religie (dr. Patrick Pasture, Katholieke Universiteit Leuven) en etniciteit (prof. dr. John Belchem, University of Liverpool). Tot slot van het colloquium was er een discussie over de voorstellen rond Labnet, een Europees netwerk van 'labour' historians.

Het volledige colloquium weergegeven in Brood & Rozen leek ons van het goede teveel. Daarom opteerden we ervoor enkel het referaat van prof. J. Kocka uitgebreid te bespreken omdat het een algemene stand van zaken geeft. Nu is het wel zo dat sommige tendenzen niet altijd herkenbaar zijn voor België, maar het geeft toch een duidelijk zicht op wat er in de (West-Europese) historiografie van de arbeidersbeweging leeft. Daarnaast leek het ons ook relevant wat meer uitleg te geven bij het opzet van Labnet, dat een zeer nuttig werkinstrument zou kunnen worden.

**Jürgen Kocka: Nieuwe tendenzen
in de geschiedschrijving van de
arbeidersbeweging**

Drie stemmen

Kocka begint zijn referaat met een analyse van drie recente publicaties over 'Labour History'.

Een eerste publicatie waarnaar hij verwijst is de bijlage van het *International Review of Social History* van eind 1993 met de titel *The End of Labour History?* waarin uitgever Marcel van der Linden opmerkt dat de geschiedenis van de arbeidersbeweging in het defensief zit; hij schrijft dit toe aan de wereldwijde neergang van het socialisme enerzijds en aan de afbrokkelende status van de arbeid in onze huidige maatschappij anderzijds, en hoopt dat de bijdragen in het speciale nummer van de *International Review* nieuwe perspectieven voor de geschiedenis van de arbeidersbeweging openen. Kocka geeft daarop een opsomming van de verschillende bijdragen en gaat in op hun belang voor de 'labour history'.

Zo is het artikel over de verspreide geografische ligging van arbeidsmarkten in het industriële Amerika interessant omdat het de ruimtelijke dimensie van de arbeidersbeweging belicht. Een volgende bijdrage over de *German Industrial Workers and the Politics of Everyday Life* wil aantonen dat meer belang moet gehecht worden aan subjectieve ervaringen. Een andere bijdrage benadert de geschiedenis van symbolen als sociale geschiedenis. Voorts zijn er nog bijdragen over *Class Formation and the Labor Movement*, over *Race and the Working Class Past in the United States*, over *Gender and Labour History* en tenslotte een bijdrage van Marcel van der Linden zelf over *Connecting Household History and Labour History*.

Een volgende publicatie die Kocka aanhaalt verscheen in 1993 onder de titel *Rethinking Labor History: Essays on Discourse and Class Analysis*. De uitgever, R. Berlanstein, stelt hierin dat de 'nieuwe arbeidersgeschiedenis' van de late jaren '60 en '70 en de vroege jaren '80, kapte met de overbeklemtoning van de industriearbeider, en de ambachtsman meer centraal stelde. Er werd met andere woorden meer aandacht besteed aan de pre-industriële levensomstandigheden en mentaliteiten. In die periode speelden sociologische concepten zoals 'klassevorming' en 'sociaal protest', maar ook 'rituelen' of 'overgangsrituelen' een dominante rol. Toonaangevende vertegenwoordigers van die stroming waren E.P. Thompson, Eric Hobsbawm en Charles Tilly, en ook - de minder bekende - Natalie Davis en de vroege Joan Scott wiens werk *The Glassworkers of Carmaux* (1974) toen alom geprezen werd.

In de late jaren '80 en '90 aldus nog steeds Berlanstein, was die 'nieuwe arbeidersgeschiedenis' echter een weliswaar gerespecteerde maar een beetje een mufte 'oude arbeidersgeschiedenis' geworden. Met de crisis van het socialisme werd ook de arbeidersgeschiedenis in vraag gesteld. Het model van klassevorming verloor aan geloofwaardigheid, niet alleen in de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging, maar ook bijvoorbeeld in de geschiedschrijving van de Franse Revolutie. De primauteit van de economie maakte plaats voor het geloof in de autonomie van de cultuur. Daarnaast werd ook de gerichtheid op menselijke ervaringen, zo eigen aan de Thompson-traditie en aan de alledaagse geschiedenis, meer en meer in vraag gesteld, en vervangen door een grotere nadruk op het discours, op de taal als een systeem van tekens en betekenissen. Die nieuwe linguïstische tendens in het onderzoek is schat-

plichtig aan grote namen als Derrida en Foucault. Kocka stelt dat de adepten van die stroming echter beperkt in aantal zijn en zeker hun onverbiddelijke critici hebben.

Als laatste publicatie vermeldt Kocka een themanummer van het tijdschrift *International Labor and Working-Class History* met de titel *What Next for Labor and Working-Class History?* Daarin wordt de aanzet gegeven tot een controversieel debat. Zo opent Ira Katznelson, een historisch georiënteerde socioloog en uitgever van de veelgelezen collectie *Working Class Formation. Nineteenth-Century patterns in Western Europe and the United States*, de discussie met de stelling dat de arbeidersgeschiedenis niet echt in een crisis verkeert. Integendeel, ze is nooit meer gedifferentieerd geweest dan vandaag. Wel is ze haar elan, haar dynamiek verloren. En dit om twee redenen, namelijk de opkomst van de nieuwe sociale bewegingen - met focus op het milieu, de vrouwenrechten, de burgerrechten... - die de klasseanalyse in vraag stellen en zich meer concentreren op het linguïstische; en ten tweede, de neergang van het democratische socialisme en van het dictatoriale communisme en de daaruitvolgende invraagstelling van de vooruitgangsgedachte die de geschiedenis van de arbeidersbeweging toch lange tijd geïnspireerd heeft.

Katznelson trekt hier echter niet de conclusie van de linguïsten die zich toespitsen op de taal, het discours, de pure betekenis, los van de context. Integendeel, hij dringt erop aan het terrein van de politiek en van de politieke ideeën opnieuw ernstig te nemen en de arbeidersbeweging te bestuderen tegen de achtergrond van overheidsinstellingen, partijpolitieke systemen, de welvaartsstaat en politieke theorieën. In hetzelfde nummer roept David Brody, een andere éminence grise

van de Amerikaanse arbeidersgeschiedenis, op tot een terugkeer naar de industriële relaties en het arbeidsproces om de huidige crisis in de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging en in de arbeidersbeweging zelf te overstijgen. Crisis die volgens hem te wijten is aan het 'culturalisme' van vele historici en aan de neo-liberale politiek van Amerika vandaag.

Tot besluit van de drie aangehaalde voorbeelden, die volgens hem zeker niet atypisch zijn, stelt Kocka een aantal gemeenschappelijke kenmerken vast in het programmatische debat rond de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging. Met name het besef van verandering in de paradigma's, een gevoel van crisis en een versnipperd zoeken naar oplossingen. Dit voor wat betreft de theoretische discussie.

Praktische tendenzen

Een ruw overzicht van wat momenteel effectief geproduceerd wordt aan artikels over de arbeidersbeweging, vertoont echter eerder een beeld van continuïteit, zo vervolgt Kocka. Om dit te staven deed hij een steekproef voor de laatste vijftig jaar in vijf toonaangevende historische tijdschriften waarbij hij geen grote veranderingen vaststelde wat het aantal artikels betreft. Voor het inhoudelijke aspect ziet hij evenmin dramatische verschuivingen, afgaande op de artikels die in het laatste decennium zijn verschenen in twee internationale tijdschriften, namelijk de *International Review of Social History*, gepubliceerd in Amsterdam, en de *International Labor and Working-Class History*, gepubliceerd in New York (beide in het AMSAB raadpleegbaar). Wel zijn er twee trendveranderingen merkbaar; vanaf 1980 tot midden 1990 zijn er meer wetenschappelijke artikels over de alledaagse

en culturele geschiedenis en in het Amerikaanse tijdschrift is het aantal gendergerichte artikels lichtjes toegenomen.

Uit zijn analyse besluit hij dat de theoretische discussie ver vooruitloopt op de actuele productie. Hoe dan ook, het beeld van de historiografie van de arbeidersbeweging is zeer complex en moeilijk te herleiden tot één gemeenschappelijke factor.

Nieuwe accenten

Vanuit deze conclusie gaat Kocka dieper in op een aantal problemen en ontwikkelingen. Een eerste vaststelling is dat de meest actuele uitdaging waarmee de traditionele geschiedschrijving van de arbeidersbeweging wordt geconfronteerd, de gendergeschiedenis is. Alhoewel zij soms nogal absurde, zelfs monopoliserende claims doet gelden, stellen de - meestal vrouwelijke - vertegenwoordigers ervan de traditionele, klassegerichte historische benadering voor vruchtbare uitdagingen, al is het maar omdat zij de aandacht trekken op die aspecten van het proces van klassevorming, die niet verbonden zijn met betaalde arbeid (hoe bepaalt men de klassesituatie van personen, onder wie veel vrouwen, die geen vaste betaalde baan hebben?) Bovendien belicht de gendergeschiedenis lang verwaarloosde dimensies in het onderzoek, zoals de rol van familierelaties, van vriendschappen en buurtschappen, van het doorgeven van het 'cultureel kapitaal'. Tenslotte helpt de gendergeschiedenis ons bij een meer kritische en realistische benadering van de (mannelijke) arbeidersbeweging. Hoewel zich volgens Kocka nog duidelijke problemen stellen bij de pogingen om 'class history' te verbinden met 'gender history', belooft de research op dit vlak interessante resultaten.

Een tweede uitdaging is de linguïstische wending in de historiografie van de arbeidersbeweging. Niemand zal het betreuren dat haar radicale varianten tot hiertoe in Duitsland (evenals in de andere West-Europese landen, nvdr), weinig indruk hebben gemaakt. Want tenslotte vragen de radicale voorstanders van deze benadering de reconstructie van de geschiedenis te beperken tot de studie van linguïstische fenomenen. Toch benadrukt Kocka dat de taal, de retoriek en het discours van de arbeidersbewegingen lonende studieobjecten zijn. We zouden er verkeerd aan doen taal en concepten enkel als afgeleide uitingen van ervaringen te beschouwen. Integendeel, het is goed dat linguïstisch geïnspireerde historici er ons op wijzen dat linguïstische formuleringen en concepten zelf ervaringen vormen, dat ze het socialisatieproces ondersteunen en de machtsstructuren rechtvaardigen, kortom een eigen autonomie hebben. De studie van de taal van de arbeidersbeweging is een nog onvoldoende verkend onderzoeksterrein. De linguïstische benadering kan zeker bijdragen tot een beter begrip van hoe arbeiders hun realiteit interpreterden, van wat ze als arbeiders gemeen hadden, wat hen samenhiield als beweging en wat hen onderscheidde van de andere groepen in de maatschappij. Het blijft niettemin noodzakelijk, benadrukt Kocka, dat onderzoekers de dialectische relatie tussen de linguïstische en de niet-linguïstische dimensies van de historische realiteit voor ogen blijven houden.

Een derde element in het debat waarop Kocka dieper ingaat is het belang van de politiek. In 1980 verscheen in het Britse tijdschrift *Social History* een artikel met de titel *Why Does Social History Ignore Politics?* Volgens Kocka was dit een eerste oproep om het politieke

en institutionele aspect opnieuw te integreren in de sociale geschiedschrijving en dus ook in de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging.

Duitse historici hebben het politieke aspect nooit zozeer gemarginaliseerd als hun Amerikaanse en Britse confraters; natuurlijk hebben zich in Duitsland ook varianten van de sociale geschiedschrijving ontwikkeld die het politieke in de zin van geïnstitutionaliseerde politieke activiteiten verwaarloosd hebben. Het blijft hoe dan ook belangrijk te benadrukken dat politieke ambities, activiteiten en instellingen altijd moeten bestudeerd worden in relatie tot het economische, het sociale en het culturele, en dus niet als een geïsoleerd en absoluut fenomeen, zoals sommige historici nu bepleiten. En toch, relativeert hij, moeten we misschien meer bereid zijn de

politiek een grotere impact en autonomie toe te kennen. In het geval van de geschiedenis van de vroege arbeidersbeweging betekent dit dat het proces van klassevorming meer moet geïnterpreteerd worden als een proces dat de militanten bewust voor ogen hadden, gepromoot met en beïnvloed door politieke middelen, waardoor onze aandacht gevestigd wordt op de doeleinden, op de taal en de retoriek, op de organisaties en de lokale partijafdelingen, op de klassevorming als een project en niet enkel als een proces. De arbeidersbeweging bloeide immers niet als een bloem op de vruchtbare grond van economische, sociale en culturele factoren. Zij was altijd ook een bewuste constructie, aldus Kocka.

De geschiedenis van de arbeidersbeweging na 1989-1990

De politieke en intellectuele context van de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging is de laatste vijftien jaar onmiskenbaar veranderd, vervolgt Kocka. Het moderniseringsoptimisme van de jaren '60 en '70' is verdwenen. In de plaats van de radicale sociale kritiek kwam het postmodernistische scepticisme⁽²⁾. De traditionele socialistische en sociaal-democratische hervormingsstrategieën lijken te falen bij het oplossen van actuele crisissen zoals de ecologische crisis, de massale werkloosheid, het herrijzen van het nationalisme en van oorlog in Europa, de schuldenlast van de regeringen en het probleem van de globalisatie.

Na het verdwijnen van de communistische dictaturen in het Oosten en door de wegebende fascinatie van het democratische socialisme in het Westen, zijn sommige historici van de arbeidersbeweging een beetje hun oriëntatie kwijt. Het politieke engagement voor het socialisme, voor anti-kapitalistische hervormingen of zelfs voor de revolutie, dat hen dikwijls bezielde, is duidelijk afgenomen. Spijtig misschien, zegt Kocka, maar terzelfdertijd kan dit nieuwe kansen bieden. De geschiedschrijving heeft zich uit haar politieke houdgreep bevrijd en oude, onproductieve discussies tussen West- en Oost-Europese historici over Marx versus Lasalle, over 'hervorming' versus 'revolutie', over het zogenaamde 'verraad' van de reformistische leiders enz... zijn tot het verleden gaan behoren. Er is nu de kans om nieuwe vragen te stellen die men vóór 1989-1990 moeilijk durfde te stellen. Kocka suggereert er drie.

Een eerste wetenschappelijk probleem dat opnieuw ter sprake zou moeten komen in de nieuwe, post 1989-constellatie, is de relatie

tussen de sociaal-democratie en het communisme. Onderzoekers moeten proberen op basis van ervarings-, mentaliteits- en politieke geschiedenis, de opsplitsing van de socialistische arbeidersbeweging in een democratische en een dictatoriale strekking nader te bestuderen. Volgens Kocka vormt de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging onder het communisme een serieus probleem, waarmee men zich nu pas kan inlaten, nu de dictatuur gevallen is. Kan of moet men de communistische partijen die tot 1989 aan de macht waren aanduiden als erfgenamen van de arbeidersbeweging zoals ze van zichzelf beweren? Heeft de dictatuur van de Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED) in Oost-Duitsland de geschiedenis van de Duitse arbeidersbeweging niet vernietigd? In elk geval, besluit hij, zo lijkt het toch vandaag, nu duidelijk is hoe weinig er nog over is van een echte arbeidersbeweging in de vroegere 'worker and peasant state'.

Een tweede discussiepunt is het volgende: vroeger werd dikwijls gevraagd waarom de arbeidersbeweging niet radicaler was gedurende specifieke fases van haar geschiedenis. Vandaag echter vraagt men zich dikwijls af hoe de arbeidersbeweging zo radicaal en progressief kon worden in specifieke fases van haar geschiedenis; een verandering van perspectief die vruchtbaar kan zijn.

Een derde punt waarop Kocka dieper ingaat betreft de zogenaamde 'civil society'. Met die term bedoelt hij een maatschappij die streeft naar het samenleven met en de samenwerking tussen vrije burgers, met gelijke leef- en participatiemogelijkheden, zonder overheidsbetutteling of repressie, zonder geweld en in een geest van ontvoogding. Een project dat wortelt in de Verlichtingsgedachte van de

achttiende eeuw; dat in de laatste twee eeuwen grondige wijzigingen heeft ondergaan onder invloed van de democratisering en van het socialisme, en dat moet blijven veranderen om de huidige uitdagingen te overleven. Volgens Kocka is het mogelijk de geschiedenis van de arbeidersbewegingen te bestuderen tegen de achtergrond van de nog niet beëindigde geschiedenis van die 'civil society'. In het Duits staat het woord 'Bürger' zowel voor 'bourgeois' als voor citizen (in de betekenis van citizen, dit geldt trouwens ook voor het Nederlandse 'burger', nvdr). Die semantische ambiguïteit duidt op het nauwe verband tussen de geschiedenis van de 'bourgeoisie' en de geschiedenis van de 'civil society' sinds de achttiende eeuw. Een verband dat met de tijd veranderde en schommelde tussen affiniteit en spanning. Door de arbeidersbeweging te bestuderen in de context van de 'civil society', kan men ook de geschiedenis van de arbeidersklasse en die van de burgerij aan elkaar relateren. Zo werden de sterkte van de arbeidersbewegingen van de twintigste eeuw en het overhellen naar de sociaal-democratische of de communistische strekking in de verschillende landen, onder meer bepaald door de mate van verburgerlijking van de maatschappij, door de aard en het overwicht van de 'bourgeoiscultuur' en door de mate waarin de 'civil society' zich reeds had geconsolideerd.

Onzekerheden

Het is overduidelijk, besluit Kocka, dat de geschiedenis van de arbeidersklasse en de arbeidersbeweging sterk beïnvloed wordt door de tijdgeest. En de tijden blijven veranderen. Minder dan een decennium na de val van het communisme, lijkt ook het zegevierende kapitalisme op serieuze moeilijkheden af te stevenen. De belangrijkste instelling die

ontwikkeld werd om het kapitalistische systeem onder controle te houden en te stabiliseren, namelijk de welvaartsstaat, staat onder zware druk. Er is massale werkloosheid en de globalisatie brengt de nationale afspraken rond regulering en herverdeling in het gedrang. Het is nog niet duidelijk hoe die ontwikkelingen de historiografie van de arbeidersbeweging zullen beïnvloeden.

Misschien moeten we proberen het economische aspect terug in te voeren. Door de nadruk op het culturele en het antropologische in het laatste decennium heeft dit aspect namelijk de prominente plaats verloren die het ooit had in de sociale geschiedenis. Misschien zal de geschiedenis van de arbeid opnieuw aan belang winnen. In de brede, comparatieve zin dan, waarbij wordt onderzocht hoe de verschillende samenlevingen de arbeid verdeelden, hoe zij arbeid creëerden, en hoe zij de relatie tussen arbeid en niet-arbeid vastlegden. Misschien is de tijd rijp voor brede en krachtige internationale vergelijkingen, met inbegrip van de niet-Europese delen van de wereld. Misschien maakt de crisis van het kapitalisme de anti-kapitalistische visies van het verleden weer boeiend. De lectuur van Marx was het laatste decennium niet onmiddellijk de grootste intellectuele stimulans. Misschien, zo eindigt Kocka zijn referaat, ligt daar iets dat herontdekt kan worden...

(1) De volledige versie van het referaat van J. Kocka verschijnt in het volgende nummer van de *International Review of Social History*.

(2) Postmodernisme: cultuurstroming die de humanistische visie op een autonoom subject verwerpt en een principieel eclectisme huldigt, zich o.a. manifesterend in het negeren van het onderscheid tussen hoge en lage cultuuruitingen en het anarchistisch combineren van elementen uit velerlei stromingen, genres, stijlen, technieken en media.

Labnet - European network of labour historians

Geert Van Goethem, wetenschappelijk medewerker AMSAB-CLM

Op 18 februari jongstleden werd in Amsterdam als besluit van de conferentie betreffende 'The State of Labour and Working Class history in Europe', Labnet opgericht dat de ambitie heeft om uit te groeien tot het Europese netwerk van de 'labour historians'. Als definitie van 'labour history' geldt: 'the history of the working classes, including, but not limited to their organisations.'

Labnet wil een netwerk van individuen zijn en heeft als belangrijkste doelstelling de uitwisseling van informatie en de promotie van de studie van de arbeidersgeschiedenis in Europa. De verwachting is dat in de toekomst het netwerk volledig elektronisch zal werken, maar zover zijn we nog niet. Intussen wordt een beperkte structuur uitgebouwd met naast een elektronische informatie- en discussielijst, een gedrukte newsletter, geregelde samenkomsten, een algemene vergadering en een uitvoerend bestuur.

De belangrijkste innovatie is natuurlijk de organisatie van het elektronische discussienet. Het is de bedoeling om via dit medium op een snelle en goedkope manier informatie uit te wisselen, nieuws over nieuwe publicaties te verspreiden en in het algemeen de ontwikkelingen in het vakgebied te volgen en te bespreken. Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam treedt op als gastheer van het Labnet en heeft Lex Heerma van Voss als coördinator aangewezen.

Labnet is één van de concrete resultaten van het initiatief van het IISG tot organisatie van de European Social Science History Confe-

rences (ESSHC). Een eerste conferentie had vorig jaar plaats in Nederland en bracht ruim 200 wetenschappers van over de ganse wereld samen. Deze conferenties die in de toekomst om de twee jaar zullen worden georganiseerd zijn opgezet met het doel een brede discussie mogelijk te maken over alle aspecten van de sociale geschiedenis en de vinger aan de pols te houden van de meest actuele evoluties in het onderzoek. De conferenties bestaan uit een ganse reeks netwerken, waarvan 'labour' er één is.

Tijdens de discussies in dit 'labour'-netwerk op de ESSHC van 1996 werd een voorstel van Marcel van der Linden en Lex Heerma van Voss aanvaard om dit netwerk ook een eigen leven te laten leiden en eveneens om de twee jaar, tussen de bredere ESSHC-conferenties in, eigen 'labour history'-conferenties te gaan organiseren. Labnet moet dan de bekroning van deze structuur worden door een permanent en makkelijk toegankelijk contact te verzekeren tussen de verschillende conferenties in. Labnet maakt dus integraal deel uit van de EESHHC en zijn 'labour-history'-netwerk en kan deze structuur ook gebruiken om geregelde persoonlijke contacten tussen de participanten te organiseren. De oprichtingsconferentie van Labnet verkoos een beperkt uitvoerend bestuur, bestaande uit Lex Heerma van Voss en Marcel van der Linden (IISG, Nederland), Lars Olsson (Lund University, Zweden), Simonetta Soldani (University of Firenze, Italië), Brigitte Struder (University of Bern, Zwitserland), Eileen Yeo (University of Sussex, Groot-Brittannië) en Geert Van Goethem (AMSAB, België).

Het lidmaatschap van Labnet is gratis en inschrijven kan via listserv@iisg.nl, met de mededeling **SUBSCRIBE LABNET** of door uw gegevens door te zenden aan: Labnet, IISG, Cruquiusweg 31, 1019 AT Amsterdam.